

Høgskolen i Sør-Trøndelag
avd. helse og sosial
Program for barnevernpedagogutdanning

Pilotstudie:

Kjønna møteplasser

- et segregert ungdomstiltak
i integrasjonens tjeneste

Førstelektor Aud Selboe
Høgskolelektor Endre Kanestrøm

Trondheim 31.12.2009
ISBN 978-82-7877-200-3

INNHold

Innledning	3
Problemstilling	3
Metode	4
Sisters – opprinnelse og status	4
Deltakerperspektivet	7
Fritidsaktiviteter og egenutvikling	9
Freedom to be, freedom to become	9
Kjønna møteplasser som utviklingsfremmende tiltak	9
”With a little bit of help from my friends”	10
Kjønna miljø som forebyggende tiltak	11
Både og – ikke enten eller	12

INNLEDNING

”Barn og unges fritid – en faglig omskiftelig utfordring” var tema for vårt utviklingsarbeid. Tilkjent budsjetttramme gjorde det nødvendig å avvike fra omsøkt plan, men vi valgte å fastholde tema som utgangspunkt for et pilotprosjekt. Da vi begge har bred erfaring fra ulike medvirkningsprosjekter innen det sosialpedagogiske arbeidsområdet, med en særlig interesse for utfordringene i ungdomsgruppa, valgte vi å avgrense prosjektet til å fange et kjønna perspektiv; jenter i ungdomsskolealder. Etter å ha kontaktet ulike kommuner i trøndelagsfylkene, fikk vi omsider et møte med ungdomstiltaket *Sisters* i Verdal kommune. Dette er et ungdomsforbyggende tiltak forbeholdt unge jenter. Slik presenterer kommunen tiltaket i en prosjektplan som ble utarbeidet ved prosjektstart i 2008:

”Sisters” er til for deg som er jente, bosatt i Verdal kommune og har lyst til å være med på noe spennende og gøy!

Vi spør oss selv, hvordan er det egentlig å være ungdom idag? Ungdomskontakten tenker at presset på å være jente i dag har vokst. Man skal være ”good-looking”, prestere bra på skolen, lykkes i å være ”flink pike” for familien, være tøffeste jenta i klassen, blir likt av alle og være populær.

Ungdomskontakten i Verdal ønsker å gi jenter et pusterom i deres hverdag, og hjelpe dem å stå sammen ved å danne en jentegruppe.

Rapporten vil gi en kort presentasjon av *Sisters* som forebyggende ungdomstiltak – historikk og status etter ett år i drift. Vårt empiriske materiale bygger på fokusgruppeintervju med medlemmer av *Sisters*, samt et kvalitativt intervju med leder av ungdomskontakten i kommunen, som for øvrig har ledet prosjektet. Som antydnet velger vi å definere dette som et pilotprosjekt og har slik et formål om å reise interessante problemstillinger som vi utleder fra det empiriske materialet.

PROBLEMSTILLING

I sosialiseringprosessen etableres holdninger, væremåter og kunnskap gjennom deltakelse i ulike posisjoner og roller. Makt og innflytelse er sentrale begrep til å tolke den enkeltes

muligheter og begrensninger til å gjøre seg gjeldende i de fellesskap en er eller blir en del av. Pierre Bourdieu (1997) benytter begrepet ”kulturell kapital” til å beskrive den etablerte dannelsen, nedarvet fra familie og de tette premissleverandører i tidlig oppvekst. Når ungdommer løsriver seg fra foreldrenes kontroll og suksessivt tar styring på eget liv, vil den kulturelle kapitalen være avgjørende for å kunne mestre det sosiale livet, skolens utfordringer, for ikke å si fritidens mangfold. Utfordringene blir å mestre de posisjoner som ungdomskulturen inviterer til. I vårt prosjekt ønsker vi å anskueliggjøre det kjønna fellesskapet som mulighet til individuell og kollektiv kritisk refleksjon og meningsdanning. Rapporten disponeres ut fra følgende problemstillingene:

1. På hvilken måte kan jentefellesskap lede til kollektiv, kritisk refleksjon om det å være ung?
2. På hvilken måte kan organiserte jentefellesskap gi støtte til ungdomsdanninga?
3. På hvilken måte kan kjønna møteplasser ha verdi som forebyggende tiltak?

METODE:

Vi benyttet en variant av fokusgruppeintervju og inviterte oss til et møte med de faste deltakerne i Sisters på deres møteplass. Vårt utgangsspørsmål var: På hvilken måte kan Sisters være viktig for dere? Vi la opp til dialog og diskusjoner om det å være sammen med jenter på samme alder og der utgangspunktet ikke var deltakere med relasjoner til hverandre. Gjennom intervjuet ønsket vi å frambringe latente holdninger og kollektive meninger. Med denne formen ønsket vi å åpne for at deltakerne kunne motsi hverandre, supplere, bekrefte og korrigere hverandres uttalelser. Vi var klar over at denne formen for intervju kan åpne for den sterkeste rett og slik stå i fare for at enkelte kunne dempe eller hindre andre i likeverdig utfoldelse (Bell 2005). Vi var generelt bevisst de feilkilder som kan følge denne metoden – eks. kontekstens påvirkning, respondentenes motivasjon med mer.

Prosjektet valgte å supplere deltakerperspektivet med åpent kvalitativt telefonintervju med prosjektleder, som for øvrig er leder av ungdomskontakten. Samlet sett mener vi at det metodiske grunnlaget skal kunne rapportere et komplementært bilde av Sisters verdi som sosial og kulturell møteplass.

SISTERS – OPPRINNELSE OG STATUS

Opprinnelsen til Sisters tar utgangspunkt i et rapportert samarbeid rundt prosjektet Sisterhood of Oslo. Bydel Frogner, Blå Kors og Barne- og familiedepartementet sto bak prosjektet som startet høsten 2005.

I desember 2007 gjennomførte Trøndelag forskning og utvikling kartlegging av bruk og holdninger til rusmidler og digitale medier blant ungdom i 7. - 10. klasse i Verdal kommune.

Konklusjoner fra denne viser

- Det er flere jenter enn gutter som røyker.
- Av alkohol så er det i 10.klassen en noe større andel jenter som sier de har drukket så mye at de har følt seg beruset.
- Jenter ser ut til å bli mer utprøvende og grensesprengende enn gutter, og ruser seg ofte på hardere narkotiske stoffer
- Ved bruk av digitale medier som internett og mobil er det et lite overtall av jenter som bruker dette. Jenter opplever oftere enn gutter å finne noe negativt om seg selv på nettet, og flere jenter enn gutter opplever mobbing gjennom blant annet chatting.

Uttalelse fra ulikt fagmiljø understreket behovet for en mer kjønnsdelt strategi innen det forebyggende området. Her er noen uttalelser hentet fra prosjektplanen:

Uttalelse 1:

Jeg mener det ikke er noen grunn til å tro at det er annerledes her i Verdal enn andre steder i landet. Undersøkelser gjort i Verdal sammenlignet med resten av landet ift bla rus viser at vi stemmer godt overens med landsgjennomsnittet. Når det gjelder jenter og rus så viser faktisk undersøkelser at jentene har passert guttene, og at de faktisk ruser seg tidligere og oftere på hardere narkotiske stoffer enn guttene.....

Når det gjelder utviklingen i Verdal..... iallefall ift rus, så går de tilbakemeldingene vi får fra rusmiljøet ofte på bekymring ift unge jenter. Brukerne våre sier at det er en stor økning ift bla bruk av amfetamin blant unge jenter. Dette kan man jo tenke seg har en sammenheng med både selvmordsproblematikk, spiseforstyrrelser, depresjoner, angst osv.

Tenker det ville vært et svært viktig forebyggende tiltak med jentegrupper!

(Ida Gulliksen ved NAV Verdal, oppfølgingsavdelingen – rus/psykiatri)

Uttalelse 2:

I de siste årene har barneverntjenesten opplevd en økende mengde bekymringsmeldinger som gjelder ungdom og i perioder har det vært en overvekt av jenter i ungdomsskolealder og i overgangen grunnskole/videregående skole. Problematikken til disse jentene har mange fellesnevner og det er store utfordringer i forhold til å yte bistand. Av problemområder kan nevnes skoleskulk/skolefravær, konflikter hjemme, vagabondering, konflikter med andre jenter, depresjon, likegyldighet, atferdsvansker/grensesprenging, rus, tilhold i belastede miljøer, selvskading, spiseforstyrrelser, dårlig selvbilde m.v. Lista er uutømmelig og problemene er av varierende alvorlighetsgrad. Barnevernets tankekors er at en del av vanskene blir identifisert svært sent og at veien tilbake til en "normaltilværelse" derfor blir arbeidskrevende både for ungdommen selv, familien og hjelpeapparatet. Ved at jentene får streve alene med sine problemer såpass lenge blir de også mer etablert og endringsarbeid vanskeliggjøres. Gjennom å starte opp jentegrupper kan en ha håp om å fange opp noen av disse jentene på et tidligere stadium. De får muligheten til å komme inn i et felleskap, bevisstgjøre seg i forhold til mange av de utfordringene ungdomstida byr på samt at slike grupper vil være en arena for de "gode" opplevelsene.

Barneverntjenesten synes igangsetting av jentegrupper er et svært spennende prosjekt som sannsynligvis vil fange opp noen av de jentene som det kanskje ellers ville blitt sendt en bekymringsmelding på til barneverntjenesten på. Samtidig vil det helt sikkert være en støtte og styrke til mange av de jentene som "lider" i det stille og som aldri kommer i posisjon til å få hjelp.

(Bente Nestvold, barnevernleder, Verdal kommune)

"Sisters" presenterer seg som et forebyggende pusterom. Prosjektet framstår som politisk og religiøst uavhengig. Intensjonen er å fremme mangfold og bevisstgjøre jenters muligheter i livet. Prosjektet har et mål om å bryte ned fordommene som finnes mellom jenter og samtidig bygge sjøltillit, mot, respekt, nysgjerrighet og glede.

I Verdal ble tiltaket organisert som et prøveprosjekt med ½ års varighet. Jentene møtes en gang ukentlig med varighet på ca 2 timer hver gang. Prosjektplanen la opp til ei deltakergruppe på 10-12 jenter og under samlingene benytter de lokalene til en ungdomsklubb i sentrum av Verdal.

Deltakergruppa ble satt sammen av jenter med mer og mindre bekymringsfølge. Ungdomskontakten informerte elevene om jenteprosjektet "Sisters" og det ble anledning til å søke om deltakelse. Gruppesammensetting ble drøftet med kontaktlærere, sosiallærer, miljøterapeut, helsesøster og andre som innehar faglige begrunnelser for ønsket deltakelse. Gruppen ble satt sammen ut i fra ei kritisk vurdering som sannsynliggjorde et fellesskap som kunne lykkes.

DELTAKERPERSPEKTIVET

Gruppeintervju ga flere kollektive svar enn det vi la opp til. Deltakerne i Sisters er omforent i synet på at dette er en god måte å møtes på. De uttrykker overbevisning om at jenter er tettere sammen enn guttene og at Sisters ga de en etterlengtet anledning til slik nærhet. - *Det er kjekt at jenter kan møte jenter*, utbrøt en av deltakerne. Da vi ba om en begrunnelse, var svaret: - *Her kan vi snakke om alt, om "jentetinger" og ellers ting vi lurar på. – Her kan vi også snakke om det som er ekkelt.* Det er da vi aner at det kjønna møtet kan tjene rollen som dannende fellesskap, slik Roger Mathisen (2008, s. 90) beskriver det. En sentral tese i den sosialpedagogiske diskursen er at fellesskapet oppdrar. Det handler om å skape anledninger for kritisk refleksjon som grunnlag for selvstendig tenkning og meningsdannelse. Prosjektleder utdyper at jentene må ha en relasjon for å kunne stå i en aktivitet, mens for guttene er det nok å være i aktiviteten. Det er når relasjonen er etablert med tilstrekkelig tillit at "jentetinger'n", "det ekle" kan komme på agendaen. Prosjektleder har erfart at denne gruppa rommer tema de ellers ikke har møteplasser for. Det kan være tema knyttet til kjærlighet, seksualitet og flere ømfintlige tema. Ut av dette kan være naturlig å stille spørsmålet:

- ✓ Kan Sisters rettferdiggjøres som et skolebasert tiltak , forankret i læreplanens generelle del?
- ✓ Hvilke muligheter har ungdomsskolen til å institusjonalisere kjønna samtalegrupper?
- ✓ Hvilken formell og ikke-formell kompetanse bør den ansvarlige tilrettelegger besitte?

Prosjektets møteaktivitet var i utgangspunktet avgrenset til et halvt år. Vår samtale med Sisters-deltakerne fant sted i deres faste lokaler ca seks måneder etter prosjektperiodens slutt. Tiltaket er i regelen sjølgående, uten tilrettelegger, men ungdomskontakten har valgt å ikke slippe taket. Oppmøtet er stabilt godt og i løpet av et skoleår har flere av jentene utviklet vennerelasjoner og møtes også utenom samlingskveldene. Flere av jentene bor i ulike geografiske områder av kommunen, men har organisert muligheter for overnatting hos hverandre.

Den pågående debatt om dannelsen i skolen, aktualiserer virkemidlene eller rettere sagt; fraværet av virkemidler. I debattens hete blir skolen hengt ut som grenseløs, for lite normgivende og at verdifundamentet er for utydelig. Målet for dannelsen er i grunnen å hjelpe barn og unge til å ta kontroll i sitt eget liv. Dette er tunge, langsiktige prosesser som bygger på møter med og respons fra de kvalifiserte andre. Det handler om å se seg selv som aktør i fellesskapet og bli sett og verdsatt ut i fra de forutsetninger deltakelse er tuftet på. Det er nettopp denne tilliten som vi opplever som et viktig og nødvendig fundament for at den enkelte skal kunne reflektere over livets ulike sorger og gleder, muligheter og utfordringer. Det er nettopp denne trygge kjønnsbundne relasjonen som Stig-Arne Berglund (2000, s. 189) framhever:

Bland flickor finns könsbundna mönster i sätten att upprätthålla kamratskap och umgäenge. Flickor finner säkerhet och självförtroende i informella gemenskaper och täta samhörigheter vilket gör flickgäng och bästis-relationer til viktiga arenor för kvinnlig utveckling. Självuppfattningen och synet på livet kan noggrant penetreras med någon av samma sort för att nyansera och få ordning på de egna tankarna om sig själv och världens beskaffenhet.

Denne nærhetsfilosofien kan på et vis være nøkkelen til å erverve menneskekunnskap, til å få møter med egne fordommer, bla. ved å få nærhet til personer en tidligere hadde mytebilder av. Måten Sisters ble til på, innebærer at den enkelte må forholde seg til alle i fellesskapet og erfaringer lager oppgraderte tolkninger av medlemmene.

Ungdomskontakt og tilrettelegger for Sisters har erfart at deltakerne utvikler stor tillit til gruppa og vanskelige tema får tiltakende plass i samtalene, særlig etter første semester. Tilretteleggers tilstedeværelse virker ikke å hemme verken tema eller samtalens innhold og form. Vi ser klart dette i sammenheng med at vedkommende tilrettelegger er ung, har en karismatisk væremåte, er lyttende og generelt svært tilstedeværende. At hun er i tyveårene og

har lokal opprinnelse, innebærer også en styrke i det å forstå det koda språket og ikke minst; se ungdomskulturen som den ferskvaren det er. Tilrettelegger har erfart en åpenbar utvikling hos deltakerne. De har lettere for å åpne seg for fellesskapet, bringe fram egne meninger og i det hele tatt bli mer utadvendt. Noe av tryggheten tilskrives at dette er et sted hvor en avtaler at sakene blir i gruppa og at ”aktivitetene” ikke er konkurransebasert.

FRITIDSAKTIVITETER OG EGENUTVIKLING

I antikken ble den frie tiden regnet som mer utviklende for menneskeheten enn det produktive arbeidet. Bakgrunnen for dette var at den fri tiden kunne og ideelt sett skulle brukes til egenutvikling. I vår tid og i vår del av verden har organisert fritid en høy stjerne kulturelt sett. Forskning viser at et kriterium for at deltakelse i organiserte fritidsaktiviteter skal oppleves meningsfylt, er at forventningene til den konkrete aktiviteten innfris. Skjer ikke det, ønsker ikke folk å bruke tid og innsats på denne måten. Dersom motivasjonen for bruk av fritiden er sjølutvikling, betyr ikke den konkrete aktiviteten så mye. Da er det primære å finne tid og rom for å leve i pakt med seg sjøl og få en indre, mental opplevelse av egenutvikling, lykke og velvære enten alene eller i fellesskap med andre. (Säfvenbom 2005) Begge disse oppfatningene av meningsfylt bruk av fritid viser at det en først og fremst søker er *opplevelsen av å gjøre noe som er viktig for en sjøl som person.*

FREEDOM TO BE, FREEDOM TO BECOME

Ungdomsårene betraktes som en krevende og turbulent tid. Den hormonelle ubalansen og alle de eksistensielle spørsmålene om hvem du er og hva du kan brukes til faller sammen med nødvendigheten av å gjøre viktige valg på veien mot din plass som samfunnsaktør i det store fellesskapet. Samtidig blir de kjønnede forventningene både sterkere og mer nyansert i denne perioden. Du blir sett og forstått på en ny måte - både som kjønnssubjekt og kjønnsobjekt. At alt dette skaper behov for å finne ut av hva en opplever og hvordan en reagerer, synes lett å forstå. I en strekt kjønnet og ungdomsfiksert kultur blir forventningspresset en krevende premiss (bakgrunnen for Sisters). Det blir krevende å ivareta *friheten til å være seg sjøl* (som sosialt skapt enkeltindivid), og det krever minst like mye å bruke *friheten til å bli noe annet* enn det sterke sosiale forventninger vil gjøre deg til.

KJØNNA MØTEPLASSER SOM UTVIKLINGSFREMMEDE TILTAK

Resultatene av Sisters, slik deltakerne uttrykker det, er entydige på at dette har vært viktig for dem. Det har fremmet en ønsket utvikling og gitt dem en kompetanse ungdommene sjøl har

opplevd som nyttig og nødvendig. Men vet vi noe om hva slag positiv utvikling dette prosjektet har fremmet?

Den ønskede utviklingen ut fra forventningene i et hvert samfunn og enhver kultur er å skape kompetente aktører som både kan ivareta seg selv og gå inn i viktige samfunnsoppgaver på en funksjonell og framtidsrettet måte. En kompetent aktør i vår sammenheng er en ungdom som er del av et bekreftende miljø som både ivaretar ungdommens egne verdier og som gir ham/henne anerkjennelse blant andre. Slik utvikler ungdommen kompetanse både sosialt, personlig, fysisk og kognitivt. Som kompetent aktør klarer ungdommen både å ivaretar det individuelle perspektivet og systemperspektivet gjennom sine valg og aktiviteter, intensjoner og verdier. (Bråten 2004)

Hvilken betydning kan et kjønnnet miljø ha i en slik prosess? Det kan synes å gi ungdommene muligheten til å møte ulike forventninger fra både fra eget og annet kjønn i et noe mer homogent fellesskap. Det mer homogene fellesskapet gir ungdommene bedre mulighet til å gjøre forventningene meningsbærende/ forståelige, da de sammen deltar i en meningsdannende prosess ut fra ulike og felles erfaringer. Slik dempes mulighetene for at disse ungdommen blir ureflekterte forventningsoppfyltere, og slik økes sjansene for at de blir reflekterte, funksjonelle samspillere for hverandre og for andre.

En vesentlig kvalitet ved slike fellesskap er at de må gi rom både for likhet og ulikhet, for individualitet og gruppedannelse (dannende fellesskap s.5). Det at jentene fortsatte prosjektet på egen hånd etter at det var avsluttet, at de fortsatt holder kontakt med ungdomskontakten i kommunen og at de vet om gutter som også har savnet et slikt tilbud, tyder på at de har positive erfaringer å bygge på og at de bringer dem videre til andre.

”WITH A LITTLE BIT OF HELP FROM MY FRIENDS”

Vår forståelse av de psykologiske mekanismene som gjør seg gjeldene i ei slik samtalebasert ungdomsgruppe belyses best gjennom Vygotskys teori. Han ser på språket som et psykologisk redskap i utviklingsprosessen og det proksimale rommet gruppa gir, som et utviklingspotensiale for den enkelte. Vygotskys grunnleggende ide er at mennesket utvikler seg individuelt via fellesskapet. I fellesskap med andre 'kan hvert mennesket mer' enn det kan i kraft av seg selv (Imsen 2005). I relasjon til Vygotskys tanker vil enkeltindividet kunne gjøre seg nytte av kompetansen i gruppa i sin individuelle utviklingsprosess og i sitt møte

med nye utfordringer utenfor gruppesammenhengen. Det er nettopp dette vi håper kan være en opplevd konsekvens av å ha deltatt av en relativt homogent sammensatt gruppe bygd på samtale og erfaringsutveksling.

KJØNNA MILJØ SOM FOREBYGGENDE TILTAK

I forhold til forprosjektets problemstilling om på hvilken måte kjønnede miljøer kan virke forbyggende, mener vi å se klare tendenser til at Sisters forebygger marginalisering og utstøting av deler av ungdomsgruppa som ellers ikke deltar så hyppig i organiserte fritidsaktiviteter.

Sisters er et miljø som er bevisst sammensatt ut fra en faglig vurdering av forutsetningene for at det skal fungere godt. Dette synes å være viktig og utgjør, i vår forståelse, noe av bakgrunnen for at den etablerte gruppa ikke ønsker å åpne opp for nye deltakere.

Det kjønnede miljøet synes å ha betydning gjennom å utgjøre en større grad av homogenitet enn ungdomsgruppa som helhet og å bygge på en omgangsform som passer for jenter. Dette letter mulighet til å etablere tillit mellom deltakerne og gjør samværsmåten trygg.

De nevnte forholdene kan gjelde kjønnede miljøer i sin alminnelighet. Vi ser imidlertid også at det kjønnede miljøet i særlig grad kan fungere som et forebyggende tiltak i perioder eller livssituasjoner der endringer i forventninger som rettes mot deltakerne i stor grad hviler på kjønn som kriterium, som f.eks. i ungdomstida.

Sisters synes å gi både personlig utvikling og sosial kompetanse, noe som forøvrig også henger nært sammen. Personlig utvikling kan fremmes på mange måter. Sosial kompetanse derimot, kan ikke erverves uten deltakelse i sosiale settinger. Det er en ferdighet som krever både holdninger, kunnskaper og sjølbevissthet og praktisering. Sosial kompetanse vil alltid være kontekstuel bestemt, og må ses i forhold til ulike situasjoner, kulturer og samfunn.

Ulike mennesker møter ulike utfordringer i ulike perioder av livet. Det som synes interessant å gå videre på ut fra dette forprosjektet er i hvor stor grad denne kunnskapen har overføringsverdi til andre kriterier for gruppedannelse. Ville enhetlige etniske miljø, enhetlige aldersmiljø, enhetlige ferdighetstilknyttede miljø, enhetlige diagnosemiljøer eller enhetlige problemfokuserte miljø være et godt forebyggende tiltak med tanke på marginalisering og utstøting på grunn av disse ulike bakgrunnene? Med en bevisst og begrunnet sammensetning

av gruppa som utgangspunkt, ville en gruppe rusmisbrukere være mindre utsatt for marginalisering og utstøting om de fikk delta i et prosjekt om egenutvikling på bakgrunn av erfaringen de har som rusmisbrukere. Sagt på en annen måte; skal en skape kompetente aktører, kan det muligens være klokt å ta utgangspunkt i den kompetansen aktørene har.

BÅDE OG – IKKE ENTEN ELLER

I den pågående integrerings-/ inkluderingsdebatten som vi kjenner fra mange samfunnsområder, er det en tendens til at målet om å skape et inkluderende samfunn overskygger nødvendigheten av muligens å måtte ta noen steg i en annen retning for å skape et så godt grunnlag som mulig for et velfungerende fellesskap. Det er i dette perspektivet vi reiser spørsmålet om ikke en grad av segregering faktisk kan lette integreringen og gi marginaliserte grupper viktige funksjoner i et inkluderende samfunn.

Ulike styringsverk for barne- og ungdomsfaglige tiltak er i sitt vesen basert på grunnverdier hvor det er rom for alle og at hver og en har en berettiget og verdsett posisjon i fellesskapet. Det inntreffer imidlertid ikke så sjelden at intensjonene brister. Da må vi søke mot det som brister og lære av de gode erfaringene. Sisters tjener åpenbart rollen som en ressursgivende støttefunksjon.

KILDER

Bell Judith (2005): *Doing your Research Project*, Open University Press, Berkshire, England

Berglund Stig-Arne (2000): *Social pedagogikk. I goda möten skapas goda skäl*, Studentlitteratur, Lund

Bourdieu Pierre (1997): *Av praktiske grunde: omkring teorien om menneskelig handelen*, Hans Reitzel, København

Bråten, Stein (2004): *Kommunikasjon og samspill – fra fødsel til død*. Universitetsforlaget 2.utg. Oslo

Mathisen Roger (2008): *Sosialpedagogisk perspektiv på individ og fellesskap*, Universitetsforlaget, Oslo

Säfvenbom Reidar (red.) (2005): *Fritid og aktiviteter i moderne oppvekst*, Universitetsforlaget, Oslo

Vygotsky, Lev (1982): *Tænkning og sprog*. Reitzel. København